

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2025.25.1>

СПОГЛЯДАЛЬНІСТЬ І ДИСКУРСИВНІСТЬ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА ОСНОВА СВІДОМОСТІ

Леонід Велитченко

*Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
вул. Репіна, 12, м. Ізмаїл, Україна, 68607
e-mail: leonidvelitchenko@gmail.com*

Прагнучи коротко викласти основні положення статті, сформульовані в плані евристичної експлуатації ознаки опозиціоналізму як ознаки, що найбільш повно відображає сутність свідомості – психічного явища, що не тільки пов’язує суб’єктивну реальність індивіда і об’єктивну реальність, але й утворює складно структуровану умову, що своєю сутністю задає психологічну канву регульовального відтворення життєдіяльності індивіда, ми звертаємося до понять образу, знаку, значення та смислу, навколо яких розігруються екзистенційні колізії життєдіяльності індивіда, що спонукають його до відреагування на події при симультанному зверненні до різноманітності свідомісного багажу, репрезентованого у вигляді мовних та мисленнєвих узагальнень, висхідних до вподобаних індивідом розумових операцій, що виводять його згодом на рівень дієвих установок та імперативів, здійснюваних та відстоюваних ним. Безпосереднє споглядання, сполучене з мовленнєвими номінативними процесами, і дискурсивність сприйманих обставин при апелюванні до конкретизації власного ціннісно-сміслового осереддя є нашою деталізацією опозиційної моделі свідомості, згідно якої опозиція: а) «образ – знак» утворює перцептивний код, що характеризує особливості бачення подій буття; б) «знак – значення» створює на їх основі мовленнєвий код, що відображає його оповідальні особливості; в) «значення – смисл» продукує атрибутивний код, який відбиває його смислові установки. Вважаючи споглядальність та дискурсивність постійною опозиційною даністю свідомісного відображення, існуюче у протиставленості перцепції зовнішнього середовища та свідомісного фільтра відображення, доходимо висновку про наративізацію свідомісного буття у вигляді конструктору «людина, що говорить» як вираз виходу суб’єктного досвіду на поверхню особистісного усвідомлення.

Ключові слова: свідомість, опозиційна модель, суб’єктивна реальність, споглядальність, дискурсивність.

Вступ. З усіх явищ, постійно відкритих нашої свідомості при різного ступеня повноти і адекватності, є переживання власної буттєвості, що створює не просто враження її безперервності, але також і рівня певної власної досконалості, що є точкою відліку при формулюванні суджень про те, що відбувається навколо, і в орбіту чого втягнуті ми як елемент нашого екзистенційного Всесвіту.

Ідея свідомості в психології має давню історію, зафіксовану у відповідних концепціях, сукупність яких відображає становлення уявлення про те, що є незаперечною умовою існування людського індивіда, яке, згідно впорядкування [1] при посиланні на імена Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонт’єва, О. Р. Лурії, А. В. Петровського, Б. Г. Ананьєва, В. П. Зінченка та менш знамих науковців нашого часу, пов’язується з такими явищами, як рефлексія, картина світу, образ минулого, цілеспрямованість, передбачення, знання, діяльність подумки, регулювання поведінки і таке інше [1, с. 8].

Називаючи наведений у згаданій статті перелік систематизацією, її авторка доходить висновку про те, «що зміст свідомості як емпірично, так і теоретично складають ставлення та оцінки» [1, с. 9], спрямовані на інших і на себе, вказуючи при цьому на основне призначення свідомості як суб'єктивне відтворення об'єктивного, виконуваного за допомогою сприйняття, мислення, пам'яті, мовлення, волі [1, с. 9].

Мета статті полягає в аналітичному розгляді руху суб'єктивної реальності при посиланні на опозиційну модель свідомості, головною ознакою якої є процесуальне протиставлення діяльного суб'єкта як репрезентанта засвоєного минулого досвіду та буттєвого об'єкта як вираз екзистенційної необхідності, що спричиняє зміни в таких свідомісних явищах, як образ, знак, значення, смисл.

Виклад основного матеріалу. Цілком зрозуміло, що все, що потрапляє в поле зору дослідницької уваги, відразу ж перетворюється на предмет аналізу з подальшим розбиттям його на частини, кожна з яких виконує відповідну функцію, завдяки чому простежуваний об'єкт не тільки «обростає» набором функцій, кількість яких залежить від творчої уяви дослідника. Це створює певні складності у зв'язку з необхідністю методологічно обґрунтованої специфікації знахідок при посиланні на виважені принципи, при дотриманні яких міркування набувають статусу концепції, а то й теорії.

Вже сама постановка питання вказує на певну структуральну чи функціональну зорієнтованість дослідження, з тяжінням до положення про те, що в основі всіх речей знаходяться структури і відношення всередині них та між ними [2]. На думку Е. Тітченера (1867–1927) – засновника структурної школи, психологія покликана вивчати такі первинні елементи свідомості, як відчуття, образ і почуття, розбиваючи їх на складники, сполучені за певними структурними законами [3, с. 17].

Розгляд існування індивіда як певної буттєвої цілісності в залежності від його адаптивного буття, зосереджував увагу на виживанні у складно структурованому середовищі, використовуючи для цього спеціалізовані функції, що склалися в процесі еволюції, та індивідуальний пристосувальний активності, яка вимагала безперервного функціонування відбивного апарату, яким і є свідомість, що розглядається як нескінченна послідовність (потік) функцій та функціональних станів, що забезпечують адаптивне перебування індивіда в середовищі (У. Джемс) [3, с. 18].

З одного боку, свідомість як психічне явище є настільки звичною для кожної особи, що будь які зміни в ньому відразу привносять дещо, що відразу змінює самовідчуття з усіма наслідками, що з цього випливають. З іншого боку, свідомість як теоретичний конструкт дозволяє з собою робити все, що завгодно відповідно до тих чи інших теоретичних переваг і установок щодо пошуку в ньому трансцендентно-іманентних вимірювань при зверненні до спекулятивних побудов на основі функцій тієї ж свідомості, яка міркує досить рафіновано і інтелігентськи заплутано про неї ж саму [4].

Породженням тієї ж свідомості є судження про мову як механізм свідомості, оформлений у наступній цитаті: «Носій свідомості – *persona linguistica* – являє собою складний і багатоаспектний об'єкт вивчення для багатьох наукових дисциплін – філософії мови, лінгвістики, логіки, семіотики, теорії комунікації, нарешті, для психолінгвістики і психосемантики» [5].

Отже, складається враження, що стоїть тільки розібратись у зазначених науках та склавши отримані в них результати, нехай навіть формально та схематично, то відразу відкриється об'ємна 3D картина, до створення якої прагнули багато поколінь дослідників найтаємничішого явища психічного життя людини.

Спокусившись на наведену вище підказку щодо пошуку відповіді на питання про будову «носія» свідомості, ми знову стикаємося з нагромадженням теоретичних «ізмів,

що відкривають погляд більше на те, що входить до структури, ніж на те, що ми спостерігаємо при її функціонуванні.

І ось ми безпосередньо перед ідеєю, заявленою в назві статті, що звертає увагу на факт постійного регулятивного відстеження власного функціонування та саморегуляції, пов'язаного з поточним інтернальним супроводом, даним у вигляді потоку свідомості, що час від часу переривається смисловими аналітичними зупинками у випадках, коли обставини відображення до цього підштовхують.

Дивлячись на такий собі потік свідомості, який «омиває» життєві події, висловлюючи ставлення особи до них, а також до себе, як до їхнього учасника, який, переживаючи свою цілком конкретну буттєвість, подумки висловлює своє ставлення до неї, вносячи належні корективи, відповідні її моральним настановам, ми маємо справу з новим «сплеском» свідомісної активності, супроводжуваної за необхідності поверненням до минулого досвіду, розцінюваного як вкрай важливого.

«Потоковість» психічного відображення, що забезпечує особі переживання своєї присутності у подіях буття, служить основою для судження про постійне самоспоглядання як про провідну складову свідомості, що вибудовує шлях до самоусвідомлення, яке виявляє себе у всій повноті, коли в індивіда виникає необхідність «розібратися» з тим чи іншим аспектом подій поточним чи відстроченим чином.

Іншими словами, поки «потокове відстеження» не сигналізує «наверх» про деякі «нестиковки» актуального (перцептивного) та репрезентативного (збереженого в минулому) образу тієї чи іншої події, доти самоспоглядання, відбуваючись практично на навичковому рівні, обходиться без більш ґрунтового аналізу «предмету інтересу», який, як ми вважаємо, містить повернення до періоду розгорнутого формування навичкових прийомів, присутній у деякому віддаленому минулому.

Однак при появі «нестиковки» між звичним (репрезентативним, еталонним) та актуально сприйманим (перцептивним, разовим) виникає необхідність у виявленні сутності розбіжності та внесення відповідних коректив, що спрямовуються або у бік репрезентативного образу в плані «вдосконалення» еталона, що ніби вдосконалює минулий досвід, підказуючи, як воно буває взагалі, і як слід було б діяти з огляду на перцептивний образ (особливості актуального бачення) у плані поведінкової «підказки» у даній ситуації.

В даному випадку ми опиняємося перед дилемою прийняти бік або функціонального підходу до проблеми свідомості, і тоді без відповіді залишається питання про те, що, власне, відбувається у свідомості, чи структурного підходу – але тоді, називаючи структурний компонент, ми втрачаємо з поля зору можливу відповідь на питання про функцію цього компонента, що спирається на належну аргументацію.

Можна вибрати і інший варіант для відповіді на поставлене питання, звернувшись до моделі свідомості, побудованої з опорою на методологію опозиційного підходу при відтворенні свідомості як відбивного явища, що включає і те, що відбиває (суб'єкт), і те, що відбивається (об'єкт), які, за своєю суттю, перебуваючи в опозитних відношеннях, постають перед діалектикою теоретичного мислення у вигляді опозитних конструктів, що вибудовуються навколо основних явищ, що входять до змісту поняття «свідомість» – образ, знак, значення смисл, у вигляді таких опозицій, як:

- 1) перцепція, сприйняття – репрезентація, уявлення (вибудовуються навколо ідеї образу);
- 2) мовлення – мовленнєві узагальнення (вибудовуються навколо ідеї знаку);
- 3) буттєвий концепт – поняттєве відтворення (вибудовуються навколо ідеї значення);
- 4) почуття – цінності (вибудовуються навколо ідеї смислу) [6].

У цьому випадку ми начебто й говоримо про те, що утворює структуру свідомості, але звертаючись у той же час до зазначених опозицій на кожному зі структурних рівнів, ми отримуємо відомості про те, як ці рівні функціонують, будучи функціональними системами внаслідок включення діалектичних протилежностей, закладених в опозиціях.

Розглядаючи зазначені опозиції як частини функціональних систем у складі свідомості як функціональної структури, яка в кожний момент часу «вихоплює» з подій буття саме те, що складає їхній зміст, включаючи і предметні фрагменти обстановки, загострюючи при необхідності на них увагу у вигляді суб'єктного наказу «дивися», ми отримуємо можливість реконструювати ментальну процесуальність поточної події як відповідного руху суб'єктивної реальності в інтернальному говорінні, яке утворюється в момент розгортання внутрішньомовної активності (згорнутої, предикативної, з підкресленням основної ідеї фрагмента реальності) і переході до розгорнутого словесного думання, сам факт якого вимагає деякої зупинки «потоковості» та побудови певного тексту, що утворюється власним дискурсивним мисленням.

Такі міркування підводять нас до думки про функціональне єднання свідомісних структур у разі виникнення протиріччя між сприйманим фактажем та його суб'єктно бажаним варіантом, що, природно, натикаючись на свідомісне санкціонування, запускає процес продукування відповідного еквівалента, адекватного системі особистісних смислів.

Відштовхуючись від уявлення про те, що відбувається на стику зазначених структур, починаючи з безпосереднього споглядання, сполученого з мовленнєвими номінативними процесами, як правило, присутніми в гностичних, практичних, комунікативних ситуаціях, олюднюваними присутністю інших осіб з відповідними особистісними уподобаннями і установками, і завершуючи переходом до умоглядного міркування про те, що відбувається у середині ментальної представленості сприйманих обставин, шляхом користування індивідом власним мовленнєвим тезаурусом від *мін* до *тах* та формулювання низки суджень як відповіді на сприймані або уявні події, які, по суті справи, є конкретизованим функціонуванням ціннісно-сміслового осереддя особистості, ми отримуємо описову деталізацію опозиційної моделі свідомості, яка забезпечує схематичне уявлення про те, що відбувається кожної миті з «потокотом свідомості», в якому «спливають» і «пливуть» далі змістовно зв'язані образи, знаки, значення і смисли.

Якщо взяти до уваги присутність внутрішнього мовлення в його різній процесуальній оформленості, починаючи зі звичайних вербальних проявів предикативності, що супроводжують, як правило, акти сприйняття, і завершуючи розгорнутою мовленнєвою побудовою, що передує можливій відповіді на те, що становить сенс фрагмента сприйманої ситуації або її в остаточному завершенні, то ми отримуємо можливість проникнути під покрив таємничості, що приховує від ока зовнішнього спостерігача те, що відбувається, у свідомості, варто лише попрацювати над розробкою відповідного інструментарію з огляду на ознаку «подобається/не подобається»

Але наше завдання на даний момент полягає не в тому, щоб прочитати, що відбувається в свідомості, а саме підкреслити плинність того, що відбувається в ній, при якій відзначається звичайність віддзеркалюваної події як рядового факту, або ж її вихід за межі буденності, на якій слід зосередитися більш ґрунтовно, використовуючи дискурсивне мислення з його набором суб'єктних *pro* і *contra*.

Таке обмірковування, виходячи за межі спонтанності та арефлексивності, здійснюється як інтернальне говоріння від Я-особи, кероване насамперед особистісними смислами, диктуючими їй форму та зміст того, що актуально наразі відображається. Сказане означає, що кожен сприйманий пасаж, піддаючись свідомісній обробці, з'являється

на психологічній сцені двічі – спочатку як те, що є, а потім як те, як воно має бути згідно смисловим настановам того, хто сприймає, де, власне, і проявляється рефлексивний характер особистісного відображення як усвідомлення сприйманого з підкресленням ідеї суб'єктної зміни події, сприйманої цілком або як сукупності її окремих фрагментів.

Таким чином «позакадровий» супровід активності як би розпадається на спокійну, звичну, перцептивну присутність, яка переривається моментами деякого «відхилення від звичного курсу», що, звісно, пов'язане з необхідністю з'ясування обставин та відновлення природного стану справ відповідно до їхньої логіки.

Говорячи іншими словами, основна функція свідомості як відбивного психічного механізму полягає в постійному відстежуванні подій, що відбуваються, і поділу їх на звичні (адаптовані) та незвичні (неадаптовані, потребують адаптації) або за ознакою «подобається/не подобається».

Якщо за ознакою «звичні/незвичні» ми маємо справу з явищами пізнавального порядку, що підштовхує індивіда до активізації власної пізнавальної активності при зверненні у тому числі до допомоги з боку інших, то за ознакою «подобається/не подобається» актуалізується тенденція до внесення коректив, принаймні у вигляді власного уявлення про власний скоригований варіант, якому передував власний «засуджуючий» вердикт, сформульований відповідно до рівня власної мовної та ментальної культури.

Вбачаючи ініціацію свідомісної продукції як у першому, так і в другому випадку в суб'єкті як осередку всіх вітальних і активнісних функцій, у своїй цілісності переживане індивідом як «живе Я» і відображуване ним як переживання власної ідентичності в залежності від власного практичного позиціонування у соціумі у процесі вільного спричинення своєї активності, де він сам продукує «свої складові, структуру, механізми зреалізування» [7, с. 161], ми приходимо до висновку про суб'єктний характер психічного відображення, яке на рівні свідомості як вищого рівня відображення, що здійснюється у мовленні та за допомогою мови, і які об'єднують у собі такі свідомісні категорії, як образ і знак, у здійсненні своєї життєдіяльності орієнтовані переважно на оперування буттєвими концептами у їх понятійному аранжуванні, утворюючи цим самим одну з головних опозицій свідомості «концепт – поняття», яка при відстрочених аналізуючих міркуваннях перетворюється на опозицію «поняття – атрибуція» (Л. К. Велитченко, 2002) з наступним акцентуванням такої ознаки, як особистісна ресурсність, що залежить від рівня засвоєння патернів соціумної поведінки [8, с. 8].

Висновки. Споглядальність та дискурсивність як провідна риса суб'єктивної реальності постає в нашому розгляді з посиланням на опозиційну модель свідомості у вигляді наступних узагальнень:

а) опозиція «образ – знак» утворює *перцептивний* код (власне бачення), що характеризує особливості бачення подійної канви буття, пов'язаний з індивідуальними характеристиками номінативного процесу, і надає їй відповідне їм раціональне трактування;

б) опозиція «знак – значення» створює на їх основі *мовленнєвий* код (авторська мова), що відображає його оповідальні особливості;

в) опозиція «значення – смисл» продукує *атрибутивний* код (евристичне атрибування), який відбиває його смислові установки.

Зважаючи на надскладне переплетення рівнів образу, знаку, значення та смислу в цілісному процесі буттєвих відображень індивіда доводиться задовольнятися апелюванням до ідеї порушеної рівноваги при зіставленні отриманого образу (результат перцепції) та її бажаного трансформування, де бажаність подається суб'єктивним втручанням атрибутивних процесів індивіда, генерованих його уявленням про належне з опорою на ті чи інші емоції та почуття, що виникли при сприйнятті того чи іншого факту, які вже самі

по собі сигналізують про відповідні особистісні смисли, що вказують індивіду на важливість для нього того, що відбувається навколо.

Вважаючи споглядальність та дискурсивність постійною опозиційною даністю свідомісного відображення, існуюче у протиставленості зовнішнього (предмети, люди, символіка, дані у потоці конкретних ситуацій з відповідним мовленнєвим супроводом) соціального середовища та свідомісного фільтра відображення (особистісні цілі, установки, імперативи, що входять у склад ментальної та мовленнєвої особистості), доходимо висновку про наративізацію свідомісного буття у вигляді конструкту «людина, що говорить» як вираз виходу суб'єктного досвіду на поверхню особистісного усвідомлення, що, по суті справи, і може бути розглянуто як предмет вивчення вказаної у назві опозиційної пари.

Список використаної літератури

1. Акімова Н. Актуальні методи дослідження свідомості: проблема валідності. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 2 (18). С. 7–11.
2. Структуралізм. URL: <https://uk.wikipedia.org>
3. Грисенко Н. В. Посібник до вивчення курсу «Історія психології». Д. : РВВ ДНУ, 2008. 32 с.
4. Москалець В. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 35–51.
5. Лозова О. М. Міждисциплінарні методологічні зв'язки психосемантики та психолінгвістики. *Психологія свідомості теорія і практика наукових досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 9 грудня 2022 р. Київ – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 11–14.
6. Велитченко Л. К. Опозиційна модель свідомості. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал ПНПУ імені К. Д. Ушинського*. 2002. № 2. С. 12–15.
7. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 309 с.
8. Сюй Болунь. Детермінанти атрибутивної поведінки особистості : дис. ... д-ра філос. : 053 Психологія 05 Соціальні та поведінкові науки / Пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2022. 305 с.

CONTEMPLATIVENESS AND DISCURSIVITY AS A PROCESSUAL BASIS OF CONSCIOUSNESS

Leonid Velitchenko

*Izmail State University of the Humanities,
12, Repina St., Izmail, Ukraine, 68607
e-mail: leonidvelitchenko@gmail.com*

In an effort to briefly outline the main provisions of the article, formulated in terms of heuristic exploitation of the feature of oppositionism as a feature that most fully reflects the essence of consciousness – a mental phenomenon that not only connects the subjective reality of an individual and objective reality, but also forms a complexly structured condition that in its essence sets the psychological background for the regulatory reproduction of an individual's life, we turn to the concepts of image, sign, meaning and sense, around which existential conflicts of an individual's life are played out, prompting him to respond to events with simultaneous reference to the variety of conscious baggage, represented in the form of linguistic and mental generalizations, ascending to the mental operations preferred by the individual, which subsequently bring him to the level of effective attitudes and imperatives implemented and defended by

him. Direct contemplation, coupled with linguistic nominal processes, and the discursiveness of perceived circumstances when appealing to the concretization of one's own value-sense center are our detailing of the oppositional model of consciousness, according to which the opposition a) "image – sign" forms a perceptual code that characterizes the peculiarities of seeing the events of existence; b) "sign – meaning" creates on their basis a linguistic code that reflects its narrative features; c) "meaning – sense" produces an attributive code that reflects its notional attitudes. Considering contemplativeness and discursiveness to be a constant oppositional given of conscious reflection, existing in the opposition of the perception of the external environment and the conscious filter of reflection, we come to the conclusion about the narrativization of conscious being in the form of the construct "speaking person" as an expression of the emergence of subjective experience on the surface of personal awareness.

Key words: consciousness, oppositional model, subjective reality, contemplation, discursiveness.